

*В. І. Кондрашова-Діденко,
к. е. н., доцент, доцент кафедри економічної теорії,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Л. В. Діденко,
к. філософ. н., доцент, доцент кафедри філософії гуманітарних наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

"ЗГОРНЕНЕ ВПЛИВАННЯ" ДОВІРИ НА СОЦІО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ КРАЇНИ

Обґрунтовано, що довіра є важливою компонентою перетворення сучасної економіки та формування інтелектономіки як постіндустріального типу виробництва.

This paper provides a new viewpoint on trust phenomenon which is an important element of modern economy transformations. It has been found, furthermore, that the fundamental part of human relations is trust which cause the appearance of intellectonomics as postindustrial and noospherical types of production.

Ключові слова: довіра, віра, ризик, ресурс, субстанційна основа, діяльність, особистість, економіка, інтелектуально зорієнтована економіка, інтелектономіка.

Key words: trust, faith, risk, resource, substantial basis, activity, economy, intellect-based economy, intellectonomics.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Перехід від індустріальної до постіндустріальної цивілізації, від економіки до інтелектономіки як нинішнього та майбутнього типів виробництва, здійснюваний на сучасному етапі розвитку людства, потребує особливих передумов і чинників. Останні, з нашого погляду, формуються в процесі перетворення суспільства та економіки країни і/або групи країн. Наразі соціально-економічна теорія і практика вже довели, що головними чинниками перетворень у сучасних суспільствах, економіках країн, а отже, і формування майбутнього планетарного суспільства й такого самого типу виробництва є культура загалом. У даному разі важливо відзначити, що при переході від індустріальної до постіндустріальної цивілізації, від суспільства країни до планетарного, від економіки до інтелектономіки посилюється "функція культурної детермінації" [1, с. 10]. У процесі перетворення сучасної економіки країни, насамперед формування ядра планетарного суспільства і типу виробництва, "основою соціально-економічної детермінації" постає народжена в загальнолюдській культурі довіра як поняття, чинник і явище. Тому нині об'єктивною необхідністю є аналізування перетворення сучасної економіки країни за допомогою культурних чинників, насамперед довіри, оскільки для нас сама економіка постає "як світ культури" [1, с. 10].

Відомо, що довіра — це культуро-виробничі відносини, в які вступають учасники економіки задля реалізування цілей та інтересів. Невідомо: що саме складає субстанційну основу довіри; як саме відбувається впливання довіри на розвиток і/або перетворення економіки; як довіра змістово збагачується/удос-

коналюється завдяки процвітанню економіки. Отже, виявлення реального буття довіри як змістово і структурно складного метавідношення постає тією проблемою, розв'язанню якої і присвячена презентована стаття. Власне, дана проблема, а конкретніше — необхідність її розв'язання, актуалізує тему нашої статті.

Аналізування останніх публікацій, присвячених дослідженню довіри, показує, що означену проблему донині саме так ще ніхто не формулював ані в економічній теорії, ані в прикладній економіці. Хоча протягом останніх 15-ти років час від часу з'являються праці сучасних вітчизняних та іноземних філософів, економсоціологів, економістів, у яких викладені головні результати дослідження довіри як соціокультурно-економічного поняття і феномена, її значущість в розвитку суспільства країни загалом й економіки зокрема. Йдеться, насамперед, про дослідження українськими та зарубіжними вченими таких питань/аспектів довіри, як: довіра і суспільні відносини — А. Селіґмен [2]; форми і моделі довіри — Д. Данкін [3]; взаємодія довіри і розвитку — В. Геєць [4]; культурно-соціо-економічний зміст довіри — Л. Діденко і В. Кондрашова-Діденко [5]; довіра в соціально-економічних відносинах — Т. Кричевська [6], значущість довіри в розвитку сучасної економіки — І. Ніколаєв, С. Єфімов і Є. Марушкіна [7] тощо. Проте названі та неназвані, але існуючі, доробки окремих вітчизняних та іноземних учених ще не уможливають висновки, що довіру як феномен, поняття і категорію, чинник і явище широко досліджують у сучасній економічній теорії, поліекономії, філософії, економічній соціології.

НЕРОЗВ'ЯЗАНА РАНИШЕ ЧАСТИНА ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Головна проблема презентованої нині статті містить ще багато аспектів і/або питань, які потребують особливо-го вивчення та дослідження. Тому ми дозволяємо собі стверджувати, що їх переважна частина нерозв'язана, а отже, різні аспекти та питання довіри, насамперед механізми її впливу на перетворення економіки і прискорення формування інтелектономіки як нового — постіндустріального та ноосферного — типу виробництва є актуальними і перспективними для дослідження. Це, безумовно, вказує на новизну та актуальність теми запропонованої статті.

ФОРМУЛЮВАННЯ МЕТИ ТА ЗАВДАНЬ СТАТТІ

Метою презентованої статті постає виявлення впливів довіри на перетворення сучасної економіки країни з метою переходу до постіндустріального типу виробництва. Реалізація даної мети потребує розв'язання таких завдань, як: уточнити сутність культуро-економічного поняття "довіра"; виявити субстанційну основу (ядро) довіри, охарактеризувати особливості довіри; визначити шляхи використання довіри в процесі здійснення перетворення економіки країни.

ГОЛОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Поступальний розвиток економіки і суспільства країни загалом здійснюється шляхом перетворень, різноманітних за змістом, рівнями, видами. Нині важливими є такі види перетворень економіки і в економіці, як поверхневі та глибокі. Результатом першого виду перетворень постає зміна форми суспільства і/або економіки (традиційна економіка змінюється ринковою, ринкова економіка змінюється інтелектуально зорієнтованою тощо), а другого виду перетворень — зміна субстанційної основи суспільства та економіки. Ядром економіки як індустріального типу виробництва була машина/механізми, а людина поставала додатком до них. На останньому етапі розвитку економіки, яка набула форми інтелектуально зорієнтованої, відбувається зміна її субстанційної основи: нею постає людина як інтелектуально розвинена особистість, а машина та різноманітні механізми — додатком-помічником людини як суб'єкта діяльності чи виробництва загалом. На результативність означених перетворень впливає багато явищ і чинників, але нині, з погляду філософів, економсоціологів та економістів, найзначущішим постає довіра. Чому саме довіра? Відповідь на це питання прихована у сутності терміна і поняття "довіра". Тому у своїх розмірковуваннях щодо впливів довіри на забезпечення результативних перетворень сучасної економіки країни базуватимемося на розумінні її сутності, субстанційної основи, особливостей, видів.

Довіра не є новим поняттям і явищем — воно давно відоме. А в сучасному суспільстві та економіці вона набула ще й статусу складного і багатогранного феномена. Довірою спочатку послуговувалися в дії (-ях) і/або діяльності людини чи людей. Над її змістом та особливостями ніхто не замислювався. Вона була практично для кожного учасника діяльності чи виробництва загалом простим, зрозумілим явищем і процесом, що не потребува-

ло ніякої конкретизації та пояснення: довіряй або не довіряй іншій людині і чини відносно інших людей так, щоб вони довіряли тобі. Значно пізніше мислителі й дослідники почали вдаватися до вивчення довіри задля виявлення її сутності та функцій, ролі та значущості в розвитку суспільства та економіки країни. Щоправда, в усі часи й епохи довіра і як поняття, і як явище привертала їхню увагу й не залишалась поза їхніми науковими інтересами. Проте бум науково-теоретичних досліджень довіри у суспільних науках припав на 1990-ті роки. Саме в означений час, за словами П. Шихірева, "поступово почало з'ясовуватися", що цей, на перший погляд, "простий і самоочевидний" об'єкт дослідження не є вже таким і простим: він "подібно денному світу містить цілий спектр складних відтінків" [8, с. 374]. А в перші вісім-дев'ять років ХХІ сторіччя дослідження вітчизняних та іноземних учених, об'єктом яких був той чи той "відтінок" і/або аспект довіри, постали, з одного боку, підтвердженням висновку російського психолога, а з іншого — поясненням існування цілої множини різноманітних визначень довіри.

Існуючі витлумачення і розуміння довіри відображають специфіку певного етапу розвитку суспільства, економіки і самої довіри як поняття, феномена і явища. Довіра як єдине ціле складається із багатьох частин, головними/визначальними з яких є віра, виправданий-невиправданий ризик, культурно-соціальний ресурс. Задля виявлення сутності довіри як цілого розглянемо означені її складові, а знання про них спробуємо синтезувати.

Перша складова довіри — віра. Остання є кореневим словом поняття довіри. Тому дослідники пояснюють зміст довіри через розуміння віри. Вчені по-різному визначають віру і дотепер: як упевненість у діях когось чи у чомусь; як упевненість у невидимому і неясному поки що, але можливому, явному і/або реальному в близькому чи далекому майбутньому; як переконаність щодо когось чи чогось; як здійснення очікуваного тощо. Російський учений-психолог П. Шихірев проаналізував існуючі витлумачення віри і запропонував узагальнене визначення: в широкому розумінні як "переконаність в існуванні того, що не є наявним, але що обов'язково буде" [8], а у вузькому розумінні — як "надійна надія" [9]. Словотвірна одиниця — префікс — "до-" надає особливого відтінку слову "віра": передування когось і/або чомусь та ставлення до чогось і/або стосування когось [5, с. 31]. Таке розмірковування дослідників зумовило витлумачення довіри як упевненості у надійності людини чи системи щодо конкретного переліку явищ або подій, де "цією впевненістю виражають віру в прихильність... до іншої людини" або "в правильність абстрактних принципів" [10].

Друга складова довіри — ризик. Учені стверджують, що довіра має ризикову природу. Тому вони пропонують визначати довіру через поняття "ризик" (виправданий/невиправданий) і/або "невизначеність": як психологічний стан, що включає намір ризикувати, базований на позитивних очікуваннях щодо намірів і поведінки контрагента — Д. Руссо [11]; як соціальну установку, необхідну для прийняття рішення за умов ризику — Д. Коулмен [12]; рішення особливих проблем ризику — Н. Луманн [13], А. Селіг-

мен [2]; очікування, яке, можливо, збудеться, а можливо і не виправдається як в позитивному, так і в негативному розумінні — А. Гапоненко та Т. Орлова [14] і т. ін. За даним підходом довіра — це "ризиковий аванс" [15], за допомогою якого можна зменшити рівень невизначеності в економіці, хоча би тимчасово. Довіра в такому розумінні надає шанс орієнтуватися і діяти в нестандартних та складних ситуаціях, надає впевненості там і тоді, де і коли її немає. Тому довіру часто характеризують як механізм, що сприяє зменшенню ненадійності та ризику в складному життєвому світі [13].

Третя складова частина довіри — культурно-соціальний ресурс. З нашого погляду, таке визначення довіри базоване на розумінні її природо-штучного походження. Адже довіра як ресурс розвитку суспільства та економіки безпосередньо пов'язана з людиною як особистістю та культурою як людинотворним феноменом, або другою природою. Довіра як ресурс може набувати декількох послідовно змінюваних форм — форми потенційного і діючого ресурсу; чинника виробництва; соціального або культурно-соціального капіталу. Довіра змінює форму потенційного ресурсу на форму діючого ресурсу. Вона у новій формі функціонує "на вході" в процес виробництва. Форму означеного чинника довіра набуває в самому процесі виробництва, якщо вона долучена до створення матеріальних і/або нематеріальних благ. У процесі виробництва довіра як чинник може спричинити, а може і не спричинити матеріальний і/або нематеріальний (культурно-соціальний) зиск. Якщо довіра уможливила появу матеріального і/або нематеріального зиску, то це означає, що її форма чинника виробництва змінилася формою капіталу. Той чи той зиск створюється в процесі виробництва, а виявити його можна тільки "на виході" з останнього. Отже, говорити про довіру як капітал можна тільки "на виході" з процесу виробництва. Даний зиск постає, з одного боку, ознакою набуття довірою нової форми, тобто форми капіталу, а з іншого — джерелом збагачення самої довіри як потенційного та діючого ресурсу і так само забезпечення сутнісних та поверхневих перетворень в економіці зокрема та суспільстві країни загалом.

Запропоновані визначення поняття "довіра" як віри, як розрахунку чи виправданого/невиправданого ризику і як ресурсу є взаємозумовленими та взаємопов'язаними. Вони знаходяться у суперечливій єдності, оскільки мають не тільки спільне, але і відмінне. Що ж їх об'єднує? Їх єдність зумовлена тим, що вони, по-перше, є складовими частинами довіри як цілого, кожна з яких домінує на певному етапі свого розвитку і так само розвитку суспільства, економіки країни; по-друге, означені три складові, як і довіра загалом, базовані на знанні. Щоправда, кожна частина довіри базована на конкретному типі/виді знання, що зумовлено природою і/або сутністю складової — віри, ризику чи розрахунку, ресурсу. Наприклад, початково, віра — це знання, істинність якого недоведена та нічим не підтверджена, тому сприймається бездоказово; ризик, розрахунок, ресурс — результат раціонального знання, істинність якого доведена та підтверджена конкретними фактами, а отже, може використовуватися для пояснення і/або розвитку тих чи тих понять, явищ, процесів; по-третє, довіра як єдине

ціле і кожна її складова мають одну і ту саму субстанційну основу, якою постає індивід як суб'єкт діяльності.

Що вирізняє запропоновані визначення довіри одне від одного? Якщо коротко та узагальнено, то час і простір. Цю тезу спробуємо конкретизувати.

Довіру визначають як віру на першому (початковому) етапі її розвитку, що практично збігається в часі з розвитком традиційного суспільства та економіки. У даний період віра є домінуючою складовою довіри. Вона не забезпечує суттєвих перетворень у змісті довіри як цілого. Віра так само не зумовлює результативних перетворень змісту та форми економіки як доіндустріального типу виробництва, а також економічних відносин. Отже, в традиційному суспільстві довіра як віра практично не впливає на трансформування економіки і разом з тим сама не зазнає помітного її впливання.

Віра і довіра, базована на ній, так само характерна сучасному суспільству та ринковій економіці. Проте її вплив на перетворення, що відбуваються в субстанційній основі довіри як цілого, поверхневих пластах та ядрі економіки як індустріального типу виробництва, є мінімальними або такими, що прямують до нуля. Щоправда, сила впливу довіри як віри на культурно-соціо-економічні перетворення помітно збільшується на останньому етапі завершального циклу розвитку суспільства та економіки, що функціонують у формі інтелектуально зорієнтованих. Це, з нашого погляду, має просте пояснення. Довіра в традиційному суспільстві тільки формується — тому сила впливу мінімальна; в сучасному суспільстві, насамперед в інтелектуально зорієнтованій економіці, довіра постає вже як зріле поняття, явище і процес, а значить, вже сформувався механізм (сукупність методів і способів) її впливання на культурно-соціо-економічні перетворення суспільства та системи виробничих відносин. У традиційному суспільстві впливання довіри на економіку та соціально-економічні відносини можна визначити як точкові, а в пізньо-сучасному (постсучасному) — як системні з високим рангом "радіусної" сили.

На наступному — другому — етапі свого подальшого розвитку та за умов формування і становлення сучасного суспільства та економіки, базованої на принципах і законах ринку, домінування перерирає на себе така складова частина довіри, як ризик. Тому довіра в сучасному суспільстві та економіці постає ризиковим авансуванням.

Ризик — це один з аспектів культурно-соціо-виробничих відносин. Він є невід'ємною частиною життєдіяльності сучасної економіки зокрема та суспільства країни загалом. Довіра як різновид ризику постала "одним із визначальних елементів життєвого світу" [2, с. 197]. Тому довіра як реакція на ризик властива специфічним культурно-соціо-виробничим відносинам, характерним для сучасної економіки та суспільства країни, які функціонують у формі інтелектуально зорієнтованих. Специфічність означених відносин зумовлена розумінням сутності та особливостей "індивіда як суб'єкта моральності і діяльності" [2, с. 198]. Саме такий індивід постає субстанційною основою (ядром) довіри загалом і кожного її виду/типу зокрема. Довіра традиційного і сучасного суспільства та економіки

різниться не субстанційною основою як такою — нею є індивід. Особливостями останнього постають цінності та ціннісні орієнтири в життєвому світі, суспільстві країни та культуро-соціо-виробничій діяльності, переконання та установки до дії. Таким індивідом у сучасному суспільстві та економіці країни постає особистість з притаманними їй певними властивостями, зумовленими типом суспільства та економіки, епохи та цивілізації, в яких відбувалось її становлення, отримання освіти та фаху, набування компетенцій та досвіду тощо. У пізньосучасному суспільстві та економіці, які розвиваються у формі інтелектуально зорієнтованих, субстанційною основою довіри постає особистість, котру характеризують життєдіяльні здібності та здатності, внутрішня і зовнішня свобода, професіоналізм і компетенції тощо. При цьому виникає запитання: що означають слова "інтелектуально", "інтелектуальне", "інтелектуальні"? Кожне з них вказує на мислення, в процесі якого формується моральнісність як важливий і суттєвий чинник життєдіяльності суспільства та економіки, людини і народу країни [16]. Наразі важливо зауважити, що інтелект особистості має діяти в розумних межах: не шкодити, а різноманітними шляхами сприяти розвитку суспільства та економіки задля майбутнього людини і людства.

За умов високого рівня невизначеності та ризику інтелектуально розвинена людина як актор здатна довіряти іншій людині й викликати довіру іншого до себе. Такі актори знають, як прораховувати ризики і зиск від довіри як чинника удосконалення діяльності та виробництва загалом, як і коли здійснювати перетворення економіки і в економіці, в системі культуро-соціо-виробничих відносин задля прискорення переходу до інтелектуальної як постіндустріального типу виробництва.

При цьому не йдеться про відсутність невизначеності в традиційному суспільстві та економіці, як і про відсутність віри в сучасному суспільстві та економіці. Невизначеність/ризик і віра характерні і для традиційного, і для сучасного суспільства. Проте невизначеність у традиційному суспільстві не відіграє особливо важливої ролі, оскільки "майбутнє зумовлене минулим — буде так, як було" [17, с. 76]. Так само і віра не є значущим чинником розвитку як суспільства та економіки, так і людини та народу країни на сучасному етапі. Невизначеність у традиційному суспільстві, насамперед в економіці, обмежена особливостями взаємодії між людьми: "переважає безпосереднє спілкування, віч-на-віч", базоване на взаємному очікуванні виправдання довіри", а "решту функцій виконує релігійна свідомість" [17, с. 77]. Так званий "закон повторної зустрічі" спонукає людей відповідним чином реагувати на взаємні очікування один відносно одного, якщо, звичайно, вони бажають залишитися гідними довіри і зберегти наявні відносини. При цьому німецький учений К.-У. Хельман зауважує, що традиційному суспільству характерні не чітко виражені особистісні або неособистісні відносини, а часто повторювані взаємодії, які залишаються одиничними і невизначеними [17]. Отже, в традиційній економіці і суспільстві загалом ризик і невизначеність не є чинниками не тільки перетворювальних процесів, але і трансформаційних.

Довіра як віра є інститутом минулого, але вона "працює" в сучасному суспільстві й, з нашого погляду, працюватиме у майбутньому — глобальному — суспільстві. Довіра як ризиковий аванс постає інститутом сучасного суспільства, що функціонує до набуття економікою країни своєї останньої форми — інтелектуально зорієнтованої економіки.

Інтелектуально зорієнтованій економіці та суспільству характерна довіра, у змісті якої починає домінувати над іншими складовими культуро-соціальної ресурс, що набуватиме (звичайно, за певних умов) форми капіталу. Домінування ресурсу як складової частини довіри припиниться із завершенням життєдіяльності економіки і переходом до нового постіндустріального типу виробництва — інтелектуальної. Для останньої, з нашого погляду, довіра так само є характерною. Вона "працюватиме" в інтелектуальної, проте як ціле, а не як та чи та домінуюча складова. Виникає запитання: чи кожна частина довіри буде рівноцінною? Ні. Домінування буде, але на певних етапах розвитку інтелектуальної і планетарного суспільства. При цьому важливо зазначити, що домінування тієї чи тієї складової довіри буде нетривалим у часі. Довіра як єдине ціле — це, з нашого погляду, система культуро-соціо-виробничих відносин, в які вступають актори в процесі реалізації того чи того проекту за умови існування поділу праці в глобальному суспільстві та інтелектуальної.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Презентовані розмірковування уможливили такі висновки: 1) довіра — це складне і разом з тим важливе поняття для розуміння, а отже, і для використання в розвитку виробництва та формування постіндустріальної цивілізації загалом та суспільства і виробництва зокрема; 2) головними видами довіри є часткова і загальна; культуро-соціальна, виробнича (економічна та інтелектуально-на); особистісна та міжособистісна; 3) субстанційною основою довіри є індивід як суб'єкт діяльності та виробництва, котрий в процесі свого розвитку набуває таких рис, які допомагають йому самовдосконалюватися, що спричинює поліваріантне розуміння самого феномена довіри, а також формувати механізми впливу на результативність перетворень економіки та суспільства країни на шляху до планетарного суспільства та інтелектуальної; 4) довіра на останньому етапі завершального циклу розвитку індустріальної цивілізації постає сукупністю соціо-культуро-виробничих відносин, у які вступають, насамперед, суб'єкти процесу матеріального і/або нематеріального виробництва задля забезпечення успішної реалізації стратегічної, тактичної, поточної цілей людини зокрема і народу країни загалом; 5) довіра постає головним компонентом виробничих відносин, характерних для інтелектуальної зокрема та постіндустріальної і ноосферної цивілізації загалом, передумови яких складаються в процесі перетворення сучасної економіки — формування і розвитку інтелектуально зорієнтованої економіки як останньої форми індустріального типу виробництва; 6) на довіру впливають результати розвитку самого виробництва та перетворень у сучасній економіці.

Перспективи дослідження довіри не варто ані перебільшувати, ані применшувати: їх визначатимуть автори та подальші вектори досліджень. На нашу думку, необхідно розглянути значущість довіри в розвитку економіки та інтелектуальної як сучасного та майбутнього типів виробництва і у формуванні глобального ноосферного суспільства.

Література:

1. Кондрашова-Діденко В.І. Соціально-економічний аналіз сутності культурного капіталу // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Серія Економіка). — 2004. — № 68. — С. 10—13.
2. Селигмен А. Проблема довіри. — М.: Идея-пресс, 2002. — 256 с.
3. Данкін Д. Кризис доверия: ключевое звено // Безопасность Евразии. — 2009. — № 1. — С. 203—218.
4. Геєць В. М. Взаємодія довіри і розвитку // В. М. Геєць. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку. — К.: НАН України; Ін-т екон. та прогнозів. НАН України, 2009. — 864 с.
5. Кондрашова-Діденко В.І., Діденко Л.В. Довіра: поліваріантність смислів // Теоретичні та прикладні питання економіки: зб. наук. праць. — 2010. — Вип. 22. — С. 30—38.
6. Кричевська Т. Логіко-історичний аналіз довіри в контексті соціально-економічних відносин // Економічна теорія. — 2009. — № 3. — С. 5—18.
7. Николаев И., Ефимов С., Марушкина Е. Доверие как экономическая категория // Общество и экономика. — 2006. — № 1. — С. 74—104.
8. Шихирев П.Н. Современная социальная психология. — М.: ИП РАН, Академический проект, 1999. — 448 с.
9. Шихирев П.Н. Взаимное доверие как основа деловой этики // Доверие — ключ к успеху экономических реформ (материалы "Круглого стола"). — М.: Институт экономики РАН, 1998. — 208 с.
10. Giddens A. The Consequences of Modernity / A. Giddens. — Cambridge: Polity Press, 1990. — 188 с.
11. Not So Different after All: A Cross-discipline View of Trust / Rousseau D.M. et al. // Academy of Management Review. — 1998. — Vol. 23. — Is. 3. — P. 393—404.
12. Coleman J. Foundation of Social Theory. — Cambridge: CUP, 1990. — 993 p.
13. Luhmann N. Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives // Trust: Making and Breaking of Cooperative Relations / Ed. by D. Gambetta. — Oxford: Basil Blackwell, 1988. — P. 94—107.
14. Гапоненко А. Л., Орлова Т.М. Управление знаниями. Как превратить знания в капитал. — М.: Эксмо, 2008. — 400 с.
15. Luhmann N. Vertrauen: Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität. — Stuttgart: Enke, 1989.
16. Казьмин А. К. Теория интеллекта: Как выбрать президента. — М.: ЗАО "Московские учебники — СиДиПресс", 2001. — 240 с.
17. Хельман К.-У. Доверие к рынку // Экономика и социология доверия / Под ред. Ю.В. Веселова. — СПб.: Социол. общество им. М.М. Ковалевского, 2004. — 192 с.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2010 р.